

บทที่ 2

แนวคิดและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาครั้งนี้ ผู้วิจัยได้ศึกษาแนวคิด ทฤษฎี และการวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการศึกษาดังนี้

1. แนวคิดเรื่องมนุษย์นิเวศน์
2. แนวคิดเรื่องป่าชุมชน
3. แนวคิดเรื่องการจัดการป่าชุมชน
4. แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน
5. แนวคิดเรื่องเครือข่าย เครือข่ายสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้
6. ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
7. กรอบแนวคิดในการศึกษา

2.1 แนวคิดเรื่องมนุษย์นิเวศน์

ในการดำรงชีพของมนุษย์ มีความจำเป็นที่ต้องอาศัยการพึ่งพิงทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม และมีการปรับตัวให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพธรรมชาติในภาพรวม โดยที่กระบวนการปรับตัวดังกล่าวจะมีลักษณะเป็นพฤติกรรมร่วม (Collective behavior) ระหว่างสิ่งมีชีวิตหลายๆ สิ่งในสภาพแวดล้อมเหล่านั้น หรือเป็นการพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกันในชุมชน แนวคิดที่สามารถอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับระบบนิเวศน์ได้ดีที่สุดคือ “แนวคิดมนุษย์นิเวศน์” (Human ecology)

การศึกษาเกี่ยวกับมนุษย์นิเวศน์ เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อม เพื่ออธิบายถึงถิ่นกำเนิด และความหลากหลายของวัฒนธรรมหรือเป็นตัวกำหนดทุกสิ่งทุกอย่างได้ ซึ่งเครือข่ายความซับซ้อนในทางนิเวศวิทยาจะมีผลกระทบต่อกันและกัน ฉะนั้นในการวิเคราะห์องค์ประกอบจะต้องใช้แนวความคิดเชิงระบบ โดยการกำหนดขอบเขตของสภาพแวดล้อม เพื่อที่จะจำลองสภาพความซับซ้อนของระบบตามขอบข่ายที่เราจะสามารถศึกษาได้ กรมป่าไม้ (2538)

Rambo and Sajise (1984) (อ้างในกรมป่าไม้, 2538) ได้อธิบายองค์ประกอบและคุณสมบัติของระบบนิเวศน์ไว้ว่า ระบบคือ สิ่งต่างๆ ที่อยู่ในขอบเขตเดียวกันและมีความสัมพันธ์กันอย่างใกล้ชิด องค์ประกอบของระบบจะมีความเกี่ยวพันกัน ถ้าองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งเปลี่ยนแปลง จะทำให้ความสัมพันธ์ของระบบอื่นเปลี่ยนแปลงไป แต่ในทางมนุษย์นิเวศน์เป็นการ

ให้ความสำคัญกับระบบอยู่ 2 ระบบ คือ ระบบสังคม และระบบนิเวศน์ โดยการคำนึงถึงความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมและระบบนิเวศน์ที่เกิดจากการไหลของพลังงาน วัตถุ และข่าวสารที่มีผลกระทบต่อกันภายในระบบ

Hawley (1950) (อ้างใน มนัส รวดเร็ว, 2541) ได้ให้คำนิยามนิเวศน์วิทยาของมนุษย์ว่าเป็นการศึกษาแนวทางการอยู่รวมกลุ่มของมนุษย์ เพื่อความอยู่รอดในพื้นที่หนึ่งๆ และมนุษย์ถือได้ว่าการพัฒนาที่เหนือสัตว์และพืช มนุษย์ไม่อยู่ในระบอบยอมจำนนต่อธรรมชาติ แต่มนุษย์จะอาศัยเทคโนโลยีเป็นเครื่องมือในการต่อสู้กับสภาพแวดล้อม ตลอดจนมีสถาบันตามลักษณะวัฒนธรรมและการอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นสังคม

มนัส สุวรรณ (2539) ได้อธิบายนิเวศน์วิทยา หรือที่เรียกเป็นภาษาอังกฤษว่า Ecology ตามรากศัพท์ที่มีต้นกำเนิดมาจากคำในภาษากรีก 2 คำคือ Oikos และ Logos คำว่า Oikos มีความหมายว่า “บ้านหรือที่พักอาศัย” ส่วนคำ Logos มีความหมายว่า “การศึกษา” เมื่อรวมศัพท์ทั้งสองเข้าด้วยกัน มีความหมายว่า เป็นการศึกษาถึงสิ่งที่มีชีวิตในที่พักอาศัยของมัน คำ Ecology นี้มักจะให้ความหมายในการศึกษาเชิงวิทยาศาสตร์ว่า เป็นการศึกษาความสัมพันธ์ของชีวิตกับสิ่งมีชีวิตอื่นและความสัมพันธ์ของสิ่งมีชีวิตกับสิ่งแวดล้อมของมัน Eugene P. Odum ซึ่งเป็นนักนิเวศน์วิทยาที่มีชื่อเสียงมากคนหนึ่ง ได้ให้ความหมายของคำ “นิเวศน์วิทยา” ว่าเป็นการศึกษาถึงโครงสร้าง และหน้าที่ของธรรมชาติ โดยพิจารณาว่าสิ่งมีชีวิตหรือกลุ่มของสิ่งมีชีวิต มีการจัดกลุ่มหรือรวมตัวกันอย่างไร มีปฏิสัมพันธ์ระหว่างกันและกัน และระหว่างสิ่งแวดล้อมอย่างไร อาจเป็นเพราะเนื้อหาสาระของนิเวศน์วิทยาเกี่ยวข้องกับสิ่งมีชีวิต จึงถูกบรรจุให้เป็นแนววิชาหนึ่งของวิชาชีววิทยาต่อมาเมื่อนักวิชาการเริ่มเน้นสิ่งมีชีวิตไปที่มนุษย์มากขึ้น ศาสตร์นี้จึงขยายออกไปเป็นนิเวศน์วิทยาของมนุษย์ (Human ecology) ซึ่งความสำคัญและสาระของวิชานี้มิได้แตกต่างไปจากเดิมเพียงแต่เน้นการศึกษาที่ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมเพิ่มขึ้น เมื่อมีมนุษย์เข้าไปเกี่ยวข้อง ลักษณะของนิเวศน์วิทยาจึงมีแนวโน้มไปทางสังคมศาสตร์มากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการนำเอาวิชาวิชามนุษย์มาสอนอยู่ในหลายสาขาวิชา เช่น สังคมวิทยา มนุษยวิทยา เศรษฐศาสตร์ และภูมิศาสตร์

ภายใต้กรอบแนวคิดเรื่องมนุษย์นิเวศน์ชี้ให้เห็นว่า มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของระบบนิเวศน์ มีความสัมพันธ์เกี่ยวข้องซึ่งกันและกันอย่างใกล้ชิดในเรื่องการถ่ายเทพลังงาน การหมุนเวียนของสารอาหาร อากาศ การรักษาความสมดุลของสิ่งแวดล้อม ทั้งกิจกรรมทางเศรษฐกิจ สังคม โดยการศึกษาาระบบนิเวศน์จึงต้องยอมรับบทบาทของมนุษย์ว่ามีความสำคัญควบคู่กันไปด้วย

2.2 แนวคิดเรื่องป่าชุมชน

ป่าไม้ชุมชน เป็นแนวคิดที่แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ของป่าไม้กับชุมชนในลักษณะที่ว่า การดำเนินชีวิตของคนในชุมชนต้องพึ่งพาทรัพยากรป่าไม้ เพราะป่าไม้เป็นแหล่งอาหาร สมุนไพรที่สามารถนำมาใช้ในการรักษาโรค คนในชุมชนได้อาศัยไม้จากป่าเพื่อการก่อสร้างที่อยู่อาศัย ดังนั้นเมื่อป่าถูกถางจนเตียนไป ย่อมทำให้สิ่งทีคนในชุมชนต้องการนั้นร่อยหรอลงไปด้วย ซึ่งย่อมส่งผลกระทบต่อ การดำเนินชีวิตของคนในชุมชน ในความสัมพันธ์ระหว่างป่าไม้กับชุมชนนั้น ชุมชนต่างๆ ได้พัฒนาการจัดการการใช้ประโยชน์จากป่าไม้ในรูปแบบต่างๆ กัน เช่น บางชุมชนอาจตั้งคณะกรรมการหรือกลุ่มอนุรักษ์ขึ้น เพื่อดูแลการใช้ประโยชน์จากป่า บางชุมชนอาจมีระบบความเชื่อเป็นแกนนำในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน ทั้งนี้เพื่อทุกชุมชนจะมีโครงสร้างทางเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม ซึ่งจะมีบทบาทอย่างสำคัญในการกำหนดความสัมพันธ์ และการใช้ประโยชน์จากป่าของคนในชุมชน เช่น ความเชื่อเรื่องผีป่า ช่วยให้คนในชุมชนใช้ประโยชน์จากป่าได้เหมาะสมพอดี

อำนาจ คอวนิช (2528) (อ้างในกรมป่าไม้, 2538) ได้อธิบายว่า ป่าชุมชน หมายถึง ป่าไม้ ธรรมชาติหรือป่าที่สร้างขึ้น เพื่อให้ประชาชนในชุมชนนั้นได้ใช้ประโยชน์ร่วมกัน โดยมีจุดหมายของการพัฒนาชุมชนเพื่อยกระดับรายได้ให้กับประชาชน ผู้นำชุมชน สถานที่ที่จะสร้างป่าชุมชน ควรเป็นที่ดินสาธารณะ การเลือกพืชพรรณที่จะปลูกป่าในป่าชุมชน ควรที่จะเป็นไม้โตเร็ว เพื่อที่จะได้ให้ผลเร็ว เพื่อเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้แก่ประชาชน แรงงานที่ใช้ในการปลูกป่า ควรเป็นชาวบ้านเพื่อให้เกิดความสำคัญในการเป็นเจ้าของ การใช้ประโยชน์และผลประโยชน์จากป่าชุมชน ให้คณะบุคคล หรืออาจจะเป็นกรรมการหมู่บ้าน สภาตำบลเป็นผู้แบ่งปันผลประโยชน์

โกมล แพรกทอง (2533) ได้อธิบายว่า ป่าชุมชน คือ รูปแบบของการจัดการป่าไม้ที่นำเอาความต้องการพึ่งพิงป่าของประชาชนมาเป็นวัตถุประสงค์ในการจัดการป่านั้น และให้ประชาชนผู้ได้รับประโยชน์จากป่าดังกล่าว เป็นผู้กำหนดแผนการและควบคุมการดำเนินงานให้เป็นไปตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เพื่อผลประโยชน์ต่อเนื้ออย่างสม่ำเสมอตามความต้องการของชุมชน ป่าชุมชนได้มีการดำเนินการอยู่ในประเทศไทยมาเป็นเวลานานแล้ว ตามสภาพการพึ่งพิงป่าของประชาชนที่มีต่อแหล่งป่าในที่อยู่ใกล้เคียงหมู่บ้านต่างๆซึ่งมีรูปแบบการใช้ประโยชน์จากป่าแตกต่างกันออกไปตามสภาพภูมิประเทศ นิเวศน์วิทยา เศรษฐกิจ และสังคม

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาริราช (2535) ได้อธิบายว่า ป่าชุมชนคือ พื้นที่ป่าไม้ที่ได้จัดแบ่งหรือกำหนดไว้ให้เป็นของชุมชน มีการจัดการโดยชุมชน และเพื่อชุมชนจะได้นำไปใช้ประโยชน์อย่างยั่งยืนและถาวรตามกฎหมายที่ชุมชนได้กำหนดไว้ ทั้งนี้จะต้องสอดคล้องกับความเชื่อและวัฒนธรรมของประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ เป็นสำคัญ ป่าชุมชนดังกล่าวจะเป็นป่าธรรมชาติ

ดั้งเดิมหรือเป็นป่าที่ชุมชนได้ช่วยกันปลูกสร้างขึ้นมาได้ และเป็นกรรมสิทธิ์ของชุมชนโดยส่วนรวม

จากแนวคิดป่าชุมชนอาจสรุปได้คือ เป็นรูปแบบของการจัดการป่าที่ยึดความต้องการในการพึ่งพิงป่าของชาวบ้านเป็นหลัก โดยให้ชาวบ้านเป็นผู้วางแผนและควบคุมการดำเนินงานตามที่ชุมชนต้องการ เป็นความหมายที่ยังคงเน้นในรูปแบบขององค์กรอยู่มาก แต่ป่าชุมชนแท้จริงจะไม่เน้นรูปแบบองค์กร แต่จะเน้นที่การใช้สอย โดยอาศัยระเบียบ กฎเกณฑ์ซึ่งมีจำเป็นต้องเป็นลายลักษณ์อักษร อาจเป็นระเบียบ กฎเกณฑ์ที่เป็นผลมาจากวัฒนธรรม ประเพณี และความเชื่อต่างๆ ของชุมชนเอง บนพื้นฐานภูมิปัญญา พิธีกรรม วัฒนธรรม ศาสนา ที่เกิดจากประสบการณ์ที่ถ่ายทอดและสะสมกันมานาน

2.3 แนวคิดเรื่องการจัดการป่าชุมชน

มีพื้นฐานจากแนวความคิดในเรื่องการกระจายอำนาจออกจากศูนย์กลางของประเทศ มาสู่องค์กรของประชาชนที่จะมีอำนาจหน้าที่ในการจัดการป่าชุมชนของตนเอง โดยประชาชนในท้องถิ่นเป็นแกนนำในการจัดการเอง ทั้งนี้เพื่อประโยชน์ของประชาชนในชุมชนโดยส่วนรวม

มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช (อ้างแล้ว) ได้อธิบายการจัดการป่าไม้ชุมชน โดยมีแนวความคิดพื้นฐานหลักๆ อยู่ 4 ประการ คือ

1. **แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์กับสังคมป่าไม้ในระบบนิเวศ** แนวความคิดเกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างสังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้ในระบบนิเวศได้ถูกเสนอโดยกลุ่มนักมนุษยศาสตร์ เช่น Rambo (1984) (อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2535) ศึกษาเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมของมนุษย์ โดยพิจารณาว่า สังคมมนุษย์และสังคมพืช เป็นสังคมที่มีความสัมพันธ์ต่อกันทั้งสองสังคม มีองค์ประกอบ มีสายสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างกัน ในสังคมมนุษย์มีโครงสร้างทางสังคม ซึ่งประกอบด้วยหน่วยย่อยต่างๆ เริ่มจากปัจเจกชน ครอบครัว กลุ่ม และองค์กรต่างๆ มีระบบเศรษฐกิจ ระบบการเมือง ระบบการปกครอง โยงยึดหน่วยย่อยต่างๆ ส่วนในสังคมพืชประกอบขึ้นด้วยโครงสร้างของสิ่งมีชีวิต และสิ่งไม่มีชีวิตมีความเชื่อมโยงกันด้วยวงจรต่างๆ เช่น วงจรอาหาร วงจรของแร่ธาตุ สังคมมนุษย์และสังคมต้นไม้จะมีการถ่ายทอดความสัมพันธ์ระหว่างกัน ซึ่งอาจเป็นการส่งเสริมและทำลายซึ่งกันและกัน เช่น สังคมมนุษย์อาจจะใช้ประโยชน์จากป่ามากเกินไปจนป่าไม้อาจรักษาสมดุลไว้ได้ ก็อาจเกิดการเสื่อมโทรมและยังทำให้เกิดอุทกภัย ความแห้งแล้ง เป็นต้น การพิจารณาถึงการอยู่ร่วมกันทั้งสองสังคมจะเป็นแนวความคิดเบื้องต้นของการจัดการป่าไม้ชุมชน เพื่อให้สังคมป่าและสังคมมนุษย์อยู่ร่วมกันได้

2. **แนวความคิดเกี่ยวกับการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบท** แนวความคิดเกี่ยวกับการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบทเป็นแนวความคิดที่นำเสนอโดย FAO (1978) ในเอกสารการป่าไม้กับการพัฒนาชนบท (Forestry for Rural Community Development) ซึ่งมุ่งเน้นการนำความรู้ด้านการป่าไม้เข้าไปใช้ในการพัฒนาชนบท โดยมีสมมุติฐานว่า ชนบทเป็นพื้นที่ที่อยู่ใกล้เขตป่าไม้ ชุมชนได้พึ่งพิงป่าไม้ในด้านต่างๆ เป็นชุมชนที่ได้รับผลประโยชน์โดยตรง ดังนั้นจึงมีแนวความคิดที่จะใช้ป่าเป็นฐานเพื่อรองรับความเป็นอยู่ที่ พออยู่พอกิน ในด้านอาหาร ยารักษาโรค ไม้ใช้สอย แหล่งน้ำเพื่อการเกษตร ป่าไม้จึงเป็นทรัพยากรธรรมชาติที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของประชาชนในชนบท และจากสภาพของการใช้ประโยชน์จากป่ามานาน ได้ก่อให้เกิดภูมิปัญญาของประชาชนในการจัดการพื้นที่ป่าไม้ การจัดการป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบท จึงอยู่บนพื้นฐานของแนวความคิดที่ว่า การพัฒนาชนบทจำเป็นต้องอยู่บนพื้นฐานของความสามารถที่ประชาชนในชนบทสามารถจะดำเนินการได้เอง การป่าไม้เพื่อการพัฒนาชนบทจึงเน้นการนำเทคนิคที่มีอยู่แล้วในท้องถิ่นเช่น เทคนิคทางด้านป่าไม้ที่มีอยู่ในชนบท มาใช้เพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อการพัฒนาชนบท

3. **แนวความคิดเกี่ยวกับการกระจายอำนาจในการดูแลแหล่งทรัพยากรธรรมชาติ** แนวความคิดนี้ได้ถูกเสนอโดยนักพัฒนาป่าไม้ที่เข้าไปทำงานในกลุ่มประเทศเอเชียใต้เช่น ประเทศอินเดีย ประเทศเนปาล ซึ่งมีแนวความคิดว่า ทรัพยากรธรรมชาติเป็นของส่วนรวมที่มีผู้ใช้ประโยชน์มีผู้ดูแลรักษาในระดับพื้นที่และควบคุมการใช้ประโยชน์สำหรับกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ในด้านต่างๆ ดังนั้นเพื่อให้เกิดประโยชน์ต่อกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ และสะดวกต่อผู้ดูแลรักษา จัดการทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่นโดยตรง จำเป็นต้องให้ผู้ดูแลรักษาเหล่านั้นได้รับการยอมรับอย่างถูกต้องให้สามารถดูแลรักษาทรัพยากรป่าไม้ที่มีอยู่ได้ การยอมรับดังกล่าวจะเป็นไปในรูปแบบของการกระจายอำนาจในการดูแลรักษาพื้นที่ป่าไม้จากส่วนกลางไปยังส่วนท้องถิ่น Gilmour and Fisher (1991) (อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2535)

4. **แนวความคิดในการจัดการป่าไม้เพื่อผลิต ยั่งยืน และความมั่นคงของชุมชน** แนวความคิดในการจัดการป่าไม้แบบผลิตยั่งยืน เป็นแนวความคิดพื้นฐานด้านการจัดการป่าไม้ที่เน้นประโยชน์จากป่าไม้ที่มีอย่างต่อเนื่องและถาวร ในระยะแรกๆ แนวความคิดนี้จะเน้นผลิตผลจากป่าในลักษณะของไม้ใช้สอย ต่อมาเมื่อมีการพัฒนาการใช้ประโยชน์มากขึ้น จึงได้มุ่งไปสู่ประโยชน์ด้านอื่นๆ ในลักษณะอเนกประสงค์ เป็นการจัดการป่าไม้ที่เน้นการอนุรักษ์ซึ่งมีหลักการใช้ทรัพยากรแบบชาญฉลาด จากผลการพัฒนาการใช้ประโยชน์จากป่าไม้และการพัฒนาด้านอื่นๆ ของพื้นที่ ทำให้มีทางเลือกในการใช้ประโยชน์จากพื้นที่ป่าไม้ในหลายรูปแบบ และโดยที่ชุมชนเองก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งเป็นผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในสภาพของความมั่นคงของชุมชนจากระดับหนึ่งไปสู่อีกระดับหนึ่ง จึงก่อให้เกิดการเปลี่ยน

แปลงการใช้พื้นที่ป่าไม้ด้วย ดังนั้น ความต้องการที่จะใช้พื้นที่ป่าไม้จากกลุ่มผู้ใช้ประโยชน์ต่างๆ เพื่อการจัดการป่าไม้แบบผลผลิตยั่งยืน จำเป็นต้องอยู่บนพื้นฐานของความต้องการที่เปลี่ยนแปลงไปของชุมชน เพื่อให้สอดคล้องกับความมั่นคงของชุมชนและการจัดการป่าไม้จำเป็นต้องได้รับความร่วมมือจากทุกๆ ฝ่ายที่จะใช้ประโยชน์ให้เกิดผลสูงสุด ภายใต้การผสมผสานระหว่างการใช้ประโยชน์หลายๆ ด้าน Lee (1987) (อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมาธิราช, 2535)

โกมล แพรกทอง (2537) ได้กล่าวถึงการจัดการป่าชุมชนว่ามีความหลากหลายในรูปแบบของการจัดการอันสืบเนื่องมาจากการยอมรับพื้นที่ดังกล่าว เป็นส่วนรวมของหมู่บ้านและสืบเนื่องมาจากความเข้มแข็งของกลุ่มหรือองค์กรของประชาชนที่ดูแลป่านั้นๆ และสืบเนื่องมาจากการมีกติกา และการควบคุมให้เป็นไปตามกติกา การปรับโทษเมื่อมีการฝ่าฝืน ซึ่งจะเป็นส่วนสำคัญที่ชี้ให้เห็นถึงความยั่งยืน ในการรักษาป่านั้นๆ ไว้เป็นของชุมชนแห่งนั้นๆ บางแห่งที่ไม่สามารถควบคุมต่อเนื่องไปได้ ก็ให้ยอมรับให้นำกฎหมายป่าไม้เข้าไปให้การคุ้มครอง เช่น การประกาศเขตห้ามล่าสัตว์ป่าตามพระราชบัญญัติการสงวนและคุ้มครองสัตว์ป่า พ.ศ.2532 การประกาศเป็นสวนรุกชาติหรือวนอุทยาน โดยให้การคุ้มครองโดยอาศัยพระราชบัญญัติป่าสงวนแห่งชาติ พ.ศ.2507 หรือพระราชบัญญัติป่าไม้ พ.ศ.2484 ตามสภาพของที่ดินนั้นๆ

การจัดการป่าชุมชน ที่สามารถสะท้อนให้เห็นถึงความมั่นคงและยั่งยืนของการจัดการป่าของประชาชน เพื่อประโยชน์และโดยประชาชน จะมีองค์ประกอบที่สำคัญดังนี้

1. การใช้ประโยชน์ของพื้นที่ป่า ประโยชน์ที่ต้องการจากป่าจะเป็นสิ่งกำหนดวัตถุประสงค์ในการรักษาป่าเหล่านั้นไว้ เช่น เป็นแหล่งป่าไม้เพื่อการประกอบพิธีการต่างๆ เพื่อเป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของหมู่บ้าน เป็นแหล่งไม้ใช้สอย แหล่งอาหาร จะเป็นจุดร่วมที่ประชาชนจะรวมตัวกันในการรักษาป่านั้นๆ ไว้เพื่อการใช้สอยร่วมกัน หรือเป็นสมบัติส่วนรวมของชุมชน

2. การมีระเบียบและกฎเกณฑ์ เพื่อควบคุมกันเองระหว่างประชาชนในหมู่บ้าน การจัดการป่าชุมชนจะมีระเบียบหรือกฎเกณฑ์ที่วางไว้เป็นที่ยอมรับของทุกคนในหมู่บ้าน เมื่อมีการละเมิดจะมีการปรับโทษ หรือการลงโทษตามกติกาที่ได้ตกลงกันไว้

3. องค์กรประชาชน เพื่อดำเนินการจัดการป่าให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่กำหนดไว้ของป่านั้นจะต้องมีองค์กรของประชาชนที่เข้มแข็ง ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงความเข้มแข็งของผู้นำขององค์กรที่จะดูแลป่าดังกล่าวให้เกิดประโยชน์ต่อทุกคนในชุมชน องค์กรที่ปรากฏมักจะเป็นองค์กรประชาชนที่มีอยู่เดิม เช่น องค์กรเหมืองฝายในภาคเหนือ และได้ปรับลักษณะเป็นคณะกรรมการหมู่บ้าน (กม) ที่ได้จัดตั้งขึ้นมาใหม่ รวมถึงสภาตำบลในบางพื้นที่

4. การสนับสนุนจากองค์กรภายนอก การจัดการป่าชุมชนขององค์กรประชาชนในหมู่บ้าน จะต้องอาศัยการสนับสนุนจากองค์กรภายนอก เช่น การสนับสนุนทางวิชาการ การสนับสนุน

อุปกรณ์และวัสดุที่จำเป็น ซึ่งรวมถึงการให้การคุ้มครองการดำเนินงานให้สามารถนำกฎหมายที่มีอยู่เข้ามาคุ้มครองรักษาสภาพป่าไว้ เช่น การประกาศเป็นเขตห้ามล่าสัตว์ป่า สวนรุกขชาติ วนอุทยาน นอกจากนี้ยังได้รับการสนับสนุนด้านความรู้ และความเข้มแข็งในการดำเนินงานขององค์กรชาวบ้านให้สามารถดำเนินการจัดการป่าชุมชนให้บรรลุตามวัตถุประสงค์ที่วางไว้ เป็นไปตามเป้าหมายที่วางไว้

วิทยุช จารัสพันธ์ (2535) (อ้างในกรมป่าไม้, 2538) ได้กล่าวถึง การจัดการป่าชุมชนขององค์กรในท้องถิ่น นอกจากจะแสดงให้เห็นคุณลักษณะนอกให้เห็นศักยภาพของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าไม้แล้ว ยังสะท้อนให้เห็นถึงพื้นฐานทางวัฒนธรรมของชุมชนที่เกี่ยวข้องระหว่างคนกับป่าไม้ในท้องถิ่น ความสัมพันธ์ระหว่างคนและป่าไม้ชุมชนภายใต้ระบบการจัดการดังกล่าวก่อให้เกิดรูปแบบลักษณะการจัดการป่าชุมชนในชนบทที่หลากหลาย และมีความแตกต่างกันได้แบ่งลักษณะการจัดการป่าชุมชนในชนบทเป็น 2 รูปแบบคือ

1. การจัดการป่าชุมชนแบบดั้งเดิมโดยอาศัยระบบความเชื่อ ลักษณะการจัดการมีพื้นฐานมาจากความเชื่อในเรื่องที่อยู่เหนือธรรมชาติหรือหลักปฏิบัติทางศาสนา ซึ่งจะมีผลต่อการแสดงพฤติกรรมของมนุษย์ที่มีความสัมพันธ์กับธรรมชาติ ความเชื่อดังกล่าวช่วยให้มนุษย์ใช้ประโยชน์จากธรรมชาติอย่างพอเหมาะพอดี แต่ปัจจุบันสถานการณ์ของสังคมมีแนวโน้มในเรื่องความเชื่ออำนาจเหนือธรรมชาติน้อยลง ดังนั้นจึงมีความจำเป็นที่จะต้องสร้างกฎเกณฑ์ต่าง ๆ มาเสริมสร้างพลังความเชื่อ ตัวอย่างป่าชุมชนที่มีลักษณะการจัดการโดยอาศัยความเชื่อ ได้แก่ ป่าปู่ตาป่าของวัด เป็นต้น นอกจากมีการอนุรักษ์ป่าธรรมชาติดั้งเดิมไว้ในวัดแล้ว อาจมีการปลูกป่าในพื้นที่ว่างของวัดเพิ่มเติมโดยพระสงฆ์จะเป็นแกนนำของชาวบ้านในการปลูกและดูแลรักษาต้นไม้ พระสงฆ์ใช้ความยึดมั่นและศรัทธาในพระพุทธศาสนา เพื่อชี้ให้เห็นประโยชน์ของต้นไม้เป็นหลักในการจูงใจให้ชาวบ้านเข้ามามีส่วนร่วม ดังนั้นพระสงฆ์ฝ่ายอรัญวาสีจึงมีผลต่อการอนุรักษ์ป่าไม้เป็นอย่างดี

2. การจัดการป่าชุมชนโดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมชุมชน เป็นกลไกสำคัญในการวางแผนการดำเนินงาน และการดูแลรักษาป่าชุมชน เป้าหมายในการจัดการป่าชุมชนมีทั้งเพื่อการอนุรักษ์และการพัฒนา

การจัดการป่าชุมชนเพื่อการอนุรักษ์เกิดจากชาวบ้านร่วมกันวางกฎระเบียบร่วมกันเพื่อรักษาและใช้ประโยชน์จากป่าดั้งเดิมของชุมชน กลุ่มชาวบ้านที่ทำหน้าที่จัดการป่าชุมชนอาจเป็นการดำเนินงานร่วมกันหลายหมู่บ้าน จุดประสงค์ของการจัดการป่าประเภทนี้ ก็เพื่อให้เกิดการใช้ประโยชน์จากป่าในระยะยาว และให้เกิดประโยชน์แก่การดำเนินชีวิตของคนในชุมชน

สำหรับการจัดการป่าชุมชน โดยอาศัยพลังกลุ่มทางสังคมเพื่อการพัฒนา มักจะดำเนินงานในรูปของคณะกรรมการป่าชุมชน กิจกรรมดำเนินการเป็นการปลูกสวนป่า วัตถุประสงค์ก็เพื่อการสร้างแหล่งไม้พื้นชุมชน และจำหน่ายเป็นรายได้ของชุมชน แนวคิดสำคัญในการจัดการป่าชุมชนประเภทนี้ขึ้นอยู่กับพื้นฐานดั้งเดิม เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลกันนั่นเอง

เสน่ห์ จามริก และยศ สันตสมบัติ (2536) ได้กล่าวถึงเงื่อนไขการเกิดและความสำเร็จของป่าชุมชน 8 ประการคือ

1. ชุมชนมีความเป็นชุมชนสูง คือมีรูปแบบและความเข้มข้นของความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างสมาชิกของชุมชนสะท้อนออกมาในรูปอุดมการณ์ พิธีกรรมที่ยึดถือ และร่วมกันปฏิบัติ
2. ชุมชนจะต้องมีทรัพยากรดิน น้ำ ป่า อยู่ในสภาพที่ใช้ได้และยังมีความสัมพันธ์อย่างแนบแน่นกับการผลิตในภาคเกษตร โดยมีศักยภาพพอที่จะพลิกฟื้นให้คืนกลับมาสู่ความอุดมสมบูรณ์ได้อย่างยั่งยืน
3. การมีผลประโยชน์ร่วมกัน เช่น เป็นแหล่งอาหาร เชื้อเพลิง และของป่า เป็นต้น
4. ชุมชนจะต้องมีจิตสำนึกในการรักษาป่า มีความเข้มแข็งและลึกซึ้งซึ่งมากกว่าการมีผลประโยชน์ร่วมกันเท่านั้น ซึ่งอาจมีเงื่อนไขเกิดจากประเพณี ความเชื่อและการผลิตซ้ำของอุดมการณ์ สืบทอดกันมา หรือเกิดจากความจำเป็นในการป้องกันและรักษาระบบนิเวศ หรือเกิดจากการต่อต้านการรุกรานจากภายนอก เช่น การต่อต้านโครงการของรัฐ การแย่งชิงทรัพยากรกับชุมชนใกล้เคียง เป็นต้น
5. ชุมชนจะต้องมีผู้นำชุมชนที่เข้มแข็งที่จะควบคุม รักษากฎระเบียบ และสามารถปรับภูมิปัญญาและจารีตประเพณี ท้องถิ่นให้เข้ากับสถานการณ์ การเมือง เศรษฐกิจ และสังคมที่เปลี่ยนแปลง
6. ชุมชนมีการจัดตั้งองค์กรประชาชนที่มีความรับผิดชอบในการจัดการทรัพยากรอย่างเหมาะสม ซึ่งมีกว้างบนพื้นฐานของภูมิปัญญาดั้งเดิม จารีตประเพณี และประสบการณ์ที่ถ่ายทอดกันเอง
7. ชุมชนจะต้องมีจารีตของการจัดการทรัพยากรที่ถือว่า ทรัพยากรเป็นสิทธิและทรัพย์สินร่วมของชุมชน โดยชุมชนมีสิทธิในการดูแล จัดการ และออกกฎเกณฑ์เพื่อผลประโยชน์อย่างยิ่ง
8. ชุมชนที่สามารถรักษาป่าไว้ได้จะต้องมีระบบการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืนและเป็นธรรม ใน 3 ประเด็นคือ หลักการจัดการ วิธีการจัดการ และรูปแบบการจัดการทรัพยากร ประเด็นหลัก คือ

สังคม

8.1 หลักการจัดการ อยู่บนพื้นฐาน 4 ประการ คือ

8.1.1 การยอมรับในจารีตประเพณีและสิทธิชุมชนในการจัดการทรัพยากร

8.1.2 การคำนึงถึงผลประโยชน์ร่วมกันของสมาชิก และความเป็นธรรมทาง

8.1.3 ความยั่งยืนของระบบการผลิตและความสมดุลของระบบนิเวศ

8.1.4 การมีส่วนร่วมของสมาชิกทั้งหมดของชุมชน

8.2 วิธีการจัดการ จำแนกเป็น 3 ลักษณะ คือ

8.2.1 มีการจำแนกประเภทของป่าออกเป็นประเภทต่างๆ

8.2.2 มีการร่างกฎเกณฑ์ และแนวทางการใช้ประโยชน์ให้สมาชิกชุมชนทราบ

8.2.3 มีการประชุมปรึกษาหารือระหว่างสมาชิกของชุมชนเป็นครั้งคราว เพื่อ
ทบทวนกฎเกณฑ์และกติกาของชุมชนและมีการจัดตั้งองค์กรชุมชนเพื่อทำหน้าที่ดูแล

8.3 รูปแบบการจัดการป่าชุมชน แบ่งออกเป็น 3 ประเภท คือ

8.3.1 รูปแบบการจัดการตามจารีตประเพณี

8.3.2 รูปแบบการจัดการแบบประยุกต์

8.3.3 รูปแบบการจัดการที่เป็นขบวนการต่อรองทางการเมือง

ซึ่งลักษณะรวมทั้ง 8 ประการนี้ เป็นปัจจัยพื้นฐานที่จำเป็นต่อการดำรงอยู่และความ
ยั่งยืนของป่าชุมชน

จากแนวคิดการจัดการป่าชุมชนดังกล่าวข้างต้น ไม่ว่าจะมองในมิติทางด้านสังคม
ซึ่งใช้ประเด็นทางด้านองค์กรท้องถิ่น เป็นเกณฑ์จำแนกประเภทของป่าชุมชน หรือมิติทางด้าน
วนศาสตร์ซึ่งใช้ประโยชน์พื้นที่ป่าไม่เป็นที่นาเป็นพื้นฐานในการจำแนกประเภทป่าชุมชนก็ตาม ระบบการ
จัดการป่าชุมชนย่อมแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างระบบสังคมกับระบบป่าไม้ที่มีต่อกัน การ
ดำรงอยู่ของป่าชุมชนย่อมเป็นตัวชี้วัดว่าระบบทั้งสองต่างพึ่งพาอาศัย และช่วยเหลือเกื้อกูลซึ่งกัน
และกัน หน่วยงานราชการภายนอก จึงควรทำหน้าที่ในการสนับสนุนและช่วยเหลือ เพื่อให้เกิด
ความสมดุลระหว่างระบบทั้งสองให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้

2.4 แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชน

ปัจจุบันในการดำเนินการแก้ไขปัญหาทั้งรัฐและเอกชนต่างพยายาม แสวงหาแนวทาง
แก้ไขที่เหมาะสม เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ประชาชนมากที่สุด ทุกฝ่ายต่างให้ความสำคัญกับแนวคิด
เรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนในการแก้ไขปัญหาดังกล่าวยิ่งขึ้น ในการศึกษาครั้งนี้จึงได้นำ
แนวคิดเรื่องการมีส่วนร่วมมาใช้เป็นกรอบแนวคิด เพื่ออธิบายคุณลักษณะของประชาชน เครือข่าย

และองค์กรในท้องถิ่นที่เข้าร่วมในการบริหารและจัดการป่าชุมชนของตนเอง เพื่อให้ทราบถึงความหมาย องค์ประกอบ และปัจจัยที่มีความสัมพันธ์กับการมีส่วนร่วม ก่อนที่จะนำไปเป็นกรอบและแนวทางในการศึกษาต่อไป

ได้มีผู้ให้ความหมายของการมีส่วนร่วมในการพัฒนาของประเทศในหลายลักษณะหลายรูปแบบวิธีการ และวัตถุประสงค์ที่แตกต่างกันไปตามเนื้อหาเฉพาะที่ต้องการจะเน้นตามความสนใจของแต่ละคน ผู้ศึกษาได้รวบรวมความหมายของการมีส่วนร่วมไว้ ดังนี้

Erwin Williams (1976) (อ้างใน มหาวิทยาลัยสุโขทัยธรรมมาธิราช, 2535) กล่าวว่า กระบวนการที่ให้ประชาชนเข้ามามีส่วนเกี่ยวข้องในการดำเนินงานพัฒนา ร่วมคิด ตัดสินใจแก้ปัญหาของตนเอง เน้นให้มีความคิดสร้างสรรค์ และความชำนาญของประชาชน เพื่อแก้ปัญหาร่วมกับการใช้วิทยาการที่เหมาะสม โดยการสนับสนุนติดตามผลจากองค์กรและเจ้าหน้าที่ที่เกี่ยวข้อง

ทวีทอง หงษ์วิวัฒน์ (2527) ได้อธิบายไว้ว่า การมีส่วนร่วม คือ การที่ประชาชนหรือชุมชนพัฒนาขีดความสามารถของตนในการจัดการควบคุมการใช้ และการกระจายทรัพยากรที่มีอยู่เพื่อประโยชน์ต่อการดำรงชีพทางเศรษฐกิจและสังคม ตามความจำเป็นอย่างสมศักดิ์ศรีในฐานะสมาชิกของสังคมในการมีส่วนร่วมประชาชนได้พัฒนาความรู้และภูมิปัญญา ซึ่งแสดงออกมาในรูปการตัดสินใจในการกำหนดชีวิตของตนอย่างเป็นตัวของตัวเอง

ไพโรจน์ สุขสัมฤทธิ์ (2532) ได้อธิบายไว้ว่า การมีส่วนร่วมคือ กระบวนการดำเนินงานรวมพลังประชาชนกับองค์กรของรัฐหรือองค์กรเอกชน เพื่อประโยชน์ในการพัฒนาหรือแก้ไขปัญหาของชุมชน โดยยึดหลักการว่า สมาชิกในชุมชนนั้นๆ จะต้องร่วมมือกันวางแผนและการปฏิบัติงาน เพื่อสนองความต้องการหรือแก้ไขปัญหาของประชาชนในชุมชน

วันรักษ์ มิ่งมณีนาคิน (2531) กล่าวว่า การมีส่วนร่วมที่แท้จริงของประชาชนจะต้องมีส่วนร่วมในทุกขั้นตอนของกระบวนการพัฒนาชนบท อันได้แก่ การศึกษาและวิเคราะห์ชุมชน การวิเคราะห์สาเหตุของปัญหาและจัดลำดับความสำคัญของปัญหา การเลือกวิธีและวางแผนในการแก้ปัญหา การดำเนินงานตามแผนและขั้นสุดท้ายคือ การติดตามและประเมินผล ในความหมายที่กว้าง การมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชนบท หมายถึง การให้ประชาชนเป็นผู้ตัดสินใจในกิจกรรมของโครงการ การดำเนินงานพัฒนาชนบททุกขั้นตอน ตั้งแต่การวางแผน การดำเนินงาน การใช้ประโยชน์ และการประเมินผล

มรว.อภิน รพีพัฒน์ (อ้างในอนุรักษ์ ปัญญาวัฒน์, 2542) ได้เสนอแนวคิดของคำว่า การมีส่วนร่วมของประชาชนภายใต้สภาพสังคมชนบทไทยว่าน่าจะพิจารณาได้ 2 ลักษณะคือ

1. ลักษณะการเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชนบทของประชาชนด้านต่างๆ ได้แก่
  - การค้นหาปัญหา จัดลำดับของปัญหา และสาเหตุแห่งปัญหา

- หาแนวทางการแก้ปัญหา และดำเนินกิจกรรมเพื่อแก้ปัญหา นั้น
- ประเมินผลการพัฒนา

2. ลักษณะเงื่อนไขการเข้าร่วมกิจกรรมว่า การที่ประชาชนเข้าร่วมกิจกรรมพัฒนาชุมชนนั้น เพราะเงื่อนไขเหล่านี้หรือไม่

- เกรงใจ ถูกบังคับ หรือมีสิ่งจูงใจเฉพาะหน้า
- เข้าใจและยอมรับวัตถุประสงค์ของการพัฒนานั้น
- เห็นว่ากิจกรรมดังกล่าวจะก่อให้เกิดประโยชน์ระยะยาวแก่ตนเอง และประชาชน

ขั้นตอนของการมีส่วนร่วม

ประชาชนสามารถเข้ามามีส่วนร่วมในการดำเนินงานตามขั้นตอนต่างๆ ที่ ไพรัตน์ เตชะรินทร์ (2527) เสนอไว้ดังนี้คือ

1. ร่วมทำการศึกษา ค้นคว้าปัญหา และสาเหตุของปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน รวมทั้งความต้องการของชุมชน
2. ร่วมค้นหา สร้างรูปแบบและวิธีการพัฒนา เพื่อแก้ไขรวมทั้งลดปัญหาของชุมชน หรือเพื่อสร้างสรรค์สิ่งใหม่ที่เป็นประโยชน์ต่อชุมชนหรือสนองความต้องการของชุมชน
3. ร่วมวางแผนนโยบายหรือแผนงาน โครงการ หรือกิจกรรมเพื่อจัดและแก้ไข รวมทั้งสนองความต้องการของชุมชน
4. ร่วมตัดสินใจใช้ทรัพยากรที่มีจำกัด ให้เป็นประโยชน์ต่อส่วนรวม
5. ร่วมปรับปรุงระบบบริหารงานพัฒนาให้มีประสิทธิภาพและประสิทธิผล
6. ร่วมกันลงทุนในกิจกรรมโครงการของชุมชน ตามขีดความสามารถของตนเองและของหน่วยงาน
7. ร่วมปฏิบัติตามนโยบาย แผนงานโครงการ ให้บรรลุตามเป้าหมายที่วางไว้
8. ร่วมควบคุม ติดตาม ประเมินผลและร่วมบำรุงรักษาโครงการและกิจกรรมที่ได้ทำไว้ ทั้งโดยเอกชน และรัฐบาลให้ใช้ประโยชน์ได้ตลอดไป

มรว.อดิน รพีพัฒน์ (2527) แบ่งการมีส่วนร่วมของประชาชนออกเป็น 4 ลักษณะคือ

- ก. ร่วมในการค้นหาสาเหตุของปัญหา ตลอดจนแนวทางแก้ไขปัญหา
- ข. ร่วมในการตัดสินใจเลือกแนวทาง และการวางแผนพัฒนา เพื่อการแก้ไขปัญหา
- ค. ร่วมในการปฏิบัติงานในกิจกรรมการพัฒนาตามแผน
- ง. ร่วมในการประเมินผลงานกิจกรรมการพัฒนา

Norman Uphoff (1981) (อ้างใน กรมป่าไม้, 2538) ได้สร้างกรอบพื้นฐานเพื่ออธิบาย และวิเคราะห์การมีส่วนร่วมในแง่ของรูปแบบการมีส่วนร่วมได้ 4 รูปแบบคือ

1. การมีส่วนร่วมในการตัดสินใจ เป็นการตัดสินใจตั้งแต่ในระยะเริ่มต้น การตัดสินใจ ในช่วงของกิจกรรมและการตัดสินใจในการดำเนินกิจกรรม
2. การมีส่วนร่วมในการดำเนินกิจกรรม เป็นการเข้าร่วมโดยการสนับสนุนทางด้าน ทรัพยากร การเข้าร่วมในการบริหาร และการร่วมมือลงแรงร่วมใจ
3. การมีส่วนร่วมในการรับผลประโยชน์ ซึ่งอาจเป็นวัตถุประสงค์
4. การมีส่วนร่วมในการประเมินผล เป็นรูปแบบในการควบคุม ตรวจสอบการดำเนิน กิจกรรมทั้งหมด และเป็นการแสดงถึงการปรับตัวในการมีส่วนร่วมต่อไป

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า การเริ่มต้นการมีส่วนร่วมของประชาชน เกิดจากการกำหนดตาม ความต้องการภายในของประชาชน มิใช่เกิดจากความต้องการภายนอก โดยที่ประชาชนมีศักยภาพ พอที่จะเข้าร่วมในการดำเนินการ มีความพร้อมที่จะเข้าร่วม มีความประสงค์ที่จะเข้าร่วมและอำนาจ ในการตัดสินใจภายนอกเป็นเพียงผู้คอยสนับสนุนและช่วยเหลือเท่านั้น การที่ประชาชนได้เข้าร่วม ในกิจกรรม ตั้งแต่ขั้นแรกคือ การค้นหาปัญหาและสาเหตุ เมื่อพบสาเหตุของปัญหานั้นๆ แล้วก็ร่วม ในการวางแผนงานเพื่อแก้ไขปัญหา ร่วมในการลงทุนและปฏิบัติไม่ว่าจะเป็นการลงทุนด้วยเงิน แรงงาน หรือวัสดุอุปกรณ์ก็ได้ และต้องร่วมติดตามและประเมินผลงานที่ได้ทำไปด้วย

2.5 แนวคิดเรื่องเครือข่าย

เครือข่ายในการวิจัยครั้งนี้จะกล่าวถึงแนวคิดเครือข่ายซึ่งแบ่งออกเป็น 3 เรื่อง ได้แก่ แนวคิดเครือข่าย เครือข่ายทางสังคม และเครือข่ายการเรียนรู้ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

2.5.1 ทฤษฎีเครือข่าย

สุเทพ สุนทรเกสัช (2535) (อ้างใน กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย, 2538) ได้อธิบาย เครือ ข่ายว่าเป็นรูปแบบทางด้านจิตวิสัยของสายใยความสัมพันธ์ของสมาชิกภายในสังคมที่มีแบบแผน สายสัมพันธ์ต่างๆ ทั้งในระดับจุลภาคและมหภาค ในลักษณะของการพึ่งพาอาศัยกัน ซึ่งมีหลักการ ว่า สายสัมพันธ์ระหว่างตัวผู้กระทำต่างๆ ปกติจะมีลักษณะควบคู่กันในด้านเนื้อหา ความ เข้มขันสนองสิ่งต่างๆ ให้แก่กันและกัน โดยมีความเข้มข้นมากน้อยต่างกันและมีลักษณะการทอดต่อกันหรือนำไปสู่เครือข่ายชนิดต่างๆ ที่เกิดโดยความจงใจ แต่มีข้อจำกัดว่า แนวโน้มที่จะเกิดเครือข่าย ต่างๆ ที่มีพรมแดนที่ชัดเจนจะแบ่งกลุ่มออกจากกันและส่งผลให้มีการรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่การ ร่วมมือและการแข่งขัน ซึ่งให้ได้มาซึ่งทรัพยากรที่หายาก ในแง่ของเครือข่ายของชาวบ้าน

สุชาติ มีสงฆ์ (2535) (อ้างใน กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย, 2538) กล่าวว่า “เครือข่าย” ของชาวบ้านเป็นไปโดยธรรมชาติ เน้นความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลและชุมชน โดยไม่มีเรื่องเงินทอง เข้ามาเกี่ยวข้อง ซึ่งในระดับเครือข่ายที่ชาวบ้านมีอยู่เป็นเครือข่ายเฉพาะในระดับบุคคล (ครอบครัว) และเครือข่าย โดยมิพื้นฐานความคิดจากการแสวงหาหลักประกันให้กับชีวิต ครอบครัว และลูกๆของตน ซึ่งถือว่าในหมู่บ้านมีความสัมพันธ์กันในลักษณะเครือข่ายและชุมชนเป็นอันดับแรก และขยายครอบคลุมถึงกิจกรรมการพัฒนาเพื่อเป็นการสร้างหลักประกันให้กับตนเอง ครอบครัว กลุ่มชุมชนของตนเองและผู้อื่น โดยลักษณะของเครือข่ายมีสองลักษณะคือเครือข่ายแนวนอน ซึ่งมีความสัมพันธ์ช่วยเหลือซึ่งกันและกัน โดยมีพื้นฐานของความเท่าเทียมกัน และเครือข่ายแนวตั้งมีพื้นฐานมาจากความไม่เท่าเทียมกัน เช่น การกู้เงิน การประสานงานกับ หน่วยงานของรัฐหรือเอกชน

2.5.2 เครือข่ายสังคม

สุชาติ มีสงฆ์ (อ้างแล้ว) เครือข่ายสังคม หมายถึง สายใยของความสัมพันธ์ทั้งทางตรงและทางอ้อมระหว่างบุคคลหนึ่งไปอีกรบุคคล หรืออีกหลายคน มีลักษณะยึดหยุ่นจะเป็นความสัมพันธ์เชิงอุปถัมภ์หรือไม่ก็ได้ ผู้ที่อยู่รวมในกระบวนการจะรู้ว่า มีการรวมตัวกันเพื่ออะไร หรือทำอะไรและมีการแบ่งงานอย่างยุติธรรม ซึ่งเครือข่ายสังคมเป็นรูปแบบหนึ่งของการประสานงานเพื่อก่อให้เกิดความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน อาจมีการประสานระหว่างหน่วยงานของรัฐและหน่วยงานของเอกชน

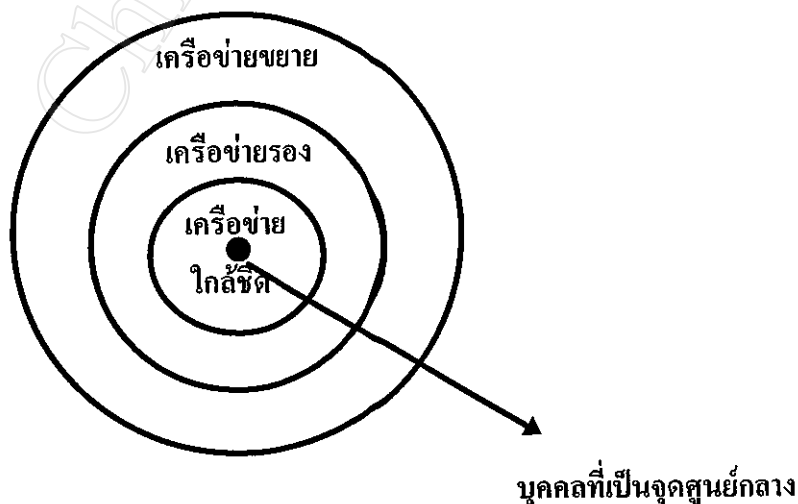
Mitchell (1969) (อ้างใน พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์, 2536) กล่าวว่า เครือข่ายสังคมเปรียบเสมือนกรอบแนวคิดที่ใช้ศึกษาหาความเข้าใจเกี่ยวกับความสัมพันธ์ที่มีอยู่ในสังคม อันนำไปสู่ความเข้าใจในเรื่องกลุ่มที่ไม่เป็นทางการ องค์กรทางสังคม และโครงสร้างทางสังคม รวมทั้งลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นดังกล่าวสามารถนำมาใช้อธิบายเกี่ยวกับพฤติกรรมต่างๆ ของบุคคลเหล่านี้ได้

พิมพัลย์ ปรีดาสวัสดิ์ (2536) เครือข่ายสังคมของบุคคลหนึ่ง ประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมดที่บุคคลนั้นมีอยู่ในสังคม นับตั้งแต่ความสัมพันธ์ในครอบครัว ระหว่างญาติพี่น้อง เพื่อนร่วมงาน เพื่อนบ้าน เป็นต้น ถ้าหากจะมอง เครือข่ายสังคมให้เป็นรูปธรรมขึ้นมา เครือข่ายสังคมก็จะเปรียบเสมือนกับรูปภาพของจุดต่างๆ ที่มีเส้นหลายๆเส้นโยงมาระหว่างจุดต่างๆ เหล่านี้กับจุดๆหนึ่ง ซึ่งเป็นจุดศูนย์กลาง จุดศูนย์กลางเปรียบเสมือนบุคคลคนหนึ่ง และจุดต่างๆ เป็นตัวแทนของบุคคลอื่นรอบๆข้างที่บุคคลนั้นมีความสัมพันธ์ด้วย ส่วนเส้นโยงหลายๆเส้นนั้น หมายถึงความสัมพันธ์ทางสังคมหลายๆ ความสัมพันธ์ที่บุคคล และหรือกลุ่มบุคคลมีต่อกันและกัน

พื้นฐานของความสัมพันธ์ทางสังคมที่สำคัญคือ การติดต่อสื่อสารระหว่างบุคคลกับบุคคลอื่นๆ อย่างไรก็ตามการติดต่อสื่อสารอย่างเดียวยังไม่เพียงพอที่จะเรียกว่า เป็นเครือข่ายสังคมได้ จำเป็นต้องมีองค์ประกอบอย่างอื่นด้วย ซึ่งได้แก่ การปฏิสัมพันธ์ และการแลกเปลี่ยนข่าวสาร ข้อมูล เครื่องใช้ วัสดุ อาหาร การบริการ ระหว่างบุคคลหรือกลุ่มบุคคล

Boissevain (1974) (อ้างใน พิมพัทธ์ ปริดาสวัสดิ์, 2536) ได้มีแนวทางการศึกษาเครือข่ายสังคม ต้องเริ่มจากตัวบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน แล้วค่อยๆ ขยายไปตามความสัมพันธ์ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์หรือมี โยงใยอยู่กับบุคคลอื่นๆ ในการศึกษาเครือข่ายบุคคลก็ เช่นกัน ผู้วิจัยหรือผู้ศึกษาจะต้องเริ่มต้นจากบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางก่อน และต้องกำหนดลงไปว่าเครือข่ายที่ตนจะศึกษานั้น มีขอบเขตมากน้อยเพียงใด พร้อมกับต้องตั้งข้อสังเกตประเภทของบุคคล หรือกลุ่มคนซึ่งบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมีความสัมพันธ์ด้วย โดยอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่ง ซึ่งในเรื่องนี้ Boissevain ได้เสนอแนวความคิดไว้ว่า เครือข่ายบุคคลนั้นควรประกอบไปด้วยปริมาณที่ต่างๆ อย่างน้อย 3 ปริมาณด้วยกันคือ ปริมาณแรก ควรประกอบด้วยบุคคลต่างๆ ที่ใกล้ชิดกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากที่สุด อันได้แก่ ญาติพี่น้อง เพื่อนฝูง ซึ่งเรียกได้ว่าเป็นเครือข่ายใกล้ชิด ปริมาณที่สองได้แก่ เครือข่ายรอง ซึ่งประกอบไปด้วยบุคคลต่างๆ ที่บุคคลซึ่งเป็นจุดศูนย์กลางรู้จักคุ้นเคยน้อยกว่ากลุ่มแรก กลุ่มนี้มักได้แก่ ญาติพี่น้องที่ห่างๆ ออกไป เพื่อนฝูงและคนที่รู้จัก คุ้นเคยอื่นๆ ส่วนปริมาณที่สาม ได้แก่ กลุ่มบุคคลซึ่งบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางไม่รู้จักโดยตรง แต่สามารถติดต่อสัมพันธ์ด้วยได้ถ้าต้องการ โดยผ่านเครือข่ายใกล้ชิดอีกทีหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า เครือข่ายขยาย

กรอบแนวความคิดของ Boissevain ซึ่งอาศัยระยะห่างทางสังคมเป็นเกณฑ์ในการแบ่งปริมาณปริมาณของเครือข่ายบุคคล

จะเห็นได้ว่าการแบ่งปริมาณของเครือข่ายบุคคลซึ่งเสนอโดย Boissevain นี้ ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการใช้ระดับความผูกพัน และภาระหน้าที่ที่มีต่อกันและกันเป็นหลัก แต่อย่างไรก็ตาม แนวความคิดในการแบ่งปริมาณแบบนี้ สามารถนำมาใช้เป็นพื้นฐานในการวิเคราะห์พฤติกรรมของบุคคลภายใต้ความสัมพันธ์ที่แตกต่างกันได้ แต่ก็ยังมีอีกหลายคนที่ไม่เห็นด้วย และเห็นว่ายังไม่สามารถนำเอาเกณฑ์การแบ่งปริมาณแบบนี้มากำหนดระดับความผูกพัน และภาระหน้าที่ที่มีต่อกันและกันได้อย่างเต็มที่ เพราะบุคคลที่อยู่ในแต่ละปริมาณนั้น อาจไม่มีความสัมพันธ์กันเลยก็ได้

Boissevain (อ้างแล้ว) ได้เสนอถึงลักษณะความสัมพันธ์ทางสังคมที่สามารถนำมาเป็นกรอบในการศึกษาวิเคราะห์เครือข่ายสังคมไว้ 4 ลักษณะ ด้วยกันดังนี้คือ

1. ความสัมพันธ์ที่มีความหลากหลายอันเนื่องมาจากบทบาทที่มีอยู่ในสังคม : ความสัมพันธ์เชิงซ้อน ลักษณะของความสัมพันธ์แบบนี้ สามารถอธิบายได้ด้วยทฤษฎีบทบาท (Role Theory) เพราะในเครือข่ายสังคมนั้น จะประกอบไปด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกันตามบทบาทหรือหน้าที่ของแต่ละคนหรือคู่ความสัมพันธ์มีอยู่ ซึ่งแต่ละคนนั้นมีได้มีเพียงบทบาทเดียว หากแต่มีหลายบทบาทที่จะต้องสวมในชีวิตประจำวัน เช่น บทบาทพ่อ บทบาทผู้ใหญ่ในบ้าน บทบาทลูก บทบาทของประธานคณะกรรมการหมู่บ้านต่างๆ เป็นต้น ดังนั้นบุคคลสองคนอาจมีความสัมพันธ์กันได้ ทั้งในบทบาทเดียวหรือหลายบทบาทประกอบกัน เรียกได้ว่า เป็นความสัมพันธ์เชิงเดียวและความสัมพันธ์เชิงซ้อน ซึ่งบทบาทแต่ละบทบาทจะมีบรรทัดฐาน และความคาดหวังเป็นตัวชี้แนะแนวทางพฤติกรรมที่จะปฏิบัติต่อกัน และกัน

2. ความสัมพันธ์ทางสังคมที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของการแลกเปลี่ยน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในเครือข่ายสังคม บางครั้งอาจเป็นไปตามทฤษฎีของการแลกเปลี่ยน (Exchange Theory) เพราะบุคคลไม่เพียงแต่ทำตามบทบาทหน้าที่ที่คาดหวังในสังคม หรือตามบรรทัดฐานที่ได้รับการอบรมถ่ายทอดมาเท่านั้น แต่ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลยังขึ้นอยู่กับพื้นฐานของการรับรู้และการตัดสินใจในการแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกันระหว่างคู่ความสัมพันธ์ ทั้งในด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ เช่น สิ่งของ ความช่วยเหลือต่างๆ เงินทอง หรือบุญคุณที่ต้องมีการตอบแทนกันต่อไป ภายหน้า โดยที่ตัวบุคคลเป็นผู้ตัดสินใจเองในการที่จะเลือก หรือมีพฤติกรรมอย่างไร หรือแลกเปลี่ยนอะไรกับอีกบุคคลหนึ่ง

3. ความสัมพันธ์ทางสังคมในลักษณะเท่าเทียมกัน และไม่เท่าเทียมกัน ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างบุคคล ซึ่งวางอยู่บนพื้นฐานการแลกเปลี่ยนนั้น สามารถก่อให้เกิดความสัมพันธ์ในลักษณะร่วมมือกัน หรือแข่งขันกันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มคน อีกทั้งก่อให้เกิดการแลกเปลี่ยนที่สมดุลกัน และไม่สมดุลกันขึ้นด้วย ซึ่งหมายถึงการได้รับผลประโยชน์จากกันและกัน ทั้งในลักษณะที่เท่าเทียมกันและไม่เท่าเทียมกัน โดยฝ่ายหนึ่งอาจได้รับมากกว่าอีกฝ่ายหนึ่ง

4. **ความถี่และระยะเวลาของความสัมพันธ์** ความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพัทธ์นั้น เป็นปัจจัยที่นำไปสู่คุณภาพของความสัมพันธ์ในลักษณะการเกิดความสัมพันธ์เชิงซ้อน และในทำนองเดียวกันความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์ ก็เป็นผลเนื่องมาจากความสัมพันธ์เชิงซ้อน ความผูกพันและความมีอิทธิพลต่อกันและกันในด้านพฤติกรรมนั้น จะขึ้นอยู่กับที่ความถี่หรือความบ่อยครั้งของการพบปะสัมพันธ์กัน ประกอบกับขึ้นอยู่กับช่วงระยะเวลาของความสัมพันธ์ด้วย ยิ่งบุคคลมีความสัมพันธ์กับอีกบุคคลหนึ่งบ่อยครั้งเพียงใด และบุคคลมีช่วงระยะเวลาของการรู้จักกันนานเท่าใด ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลสองคน จะมีอิทธิพลกำหนดพฤติกรรมของกันและกันมากขึ้นเท่านั้น เพราะถือว่ามีความผูกพันกันมาก แต่ความถี่หรือความบ่อยครั้งของความสัมพันธ์อย่างเดียวนั้นไม่เพียงพอที่จะทำนายอิทธิพลของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล หรือพฤติกรรมของบุคคลได้ ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าระยะเวลาของการมีความสัมพันธ์กันอาจใช้เป็นดัชนีในการทำนายอิทธิพลที่จะมีต่อพฤติกรรมของบุคคลมากกว่าความถี่ของการพบปะกัน

นอกจากเกณฑ์ต่างๆ ทั้ง 4 เกณฑ์ **Boissevain (อ้างแล้ว)** ซึ่งเป็นลักษณะของความสัมพันธ์ภายในเครือข่ายสังคมแล้ว ยังได้เสนอสิ่งที่จะต้องคำนึงและวิเคราะห์ร่วมไปด้วยคือ ลักษณะของโครงสร้างของเครือข่าย ซึ่งได้แก่

1. **ขนาดของเครือข่าย** เมื่อจะศึกษาเครือข่ายสังคม มักเกิดปัญหาขึ้นว่าขนาดของเครือข่ายควรจะครอบคลุมบุคคลมากน้อยเพียงไร โดยทั่วไป นักวิชาการส่วนมากมักยึดถือเอาเฉพาะเครือข่ายซึ่งประกอบด้วยบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันจริงๆ และไม่คำนึงถึงบุคคลที่มีแนวโน้มที่จะมีความสัมพันธ์กันภายหลังหรือที่อาจเรียกว่า “เครือข่ายแฝง” แต่ในกรณีนี้ **Boissevain** เห็นว่าควรรวมเอาบุคคลที่มีแนวโน้มว่าจะมีความสัมพันธ์กันใน ภายหลังเข้าไว้ด้วย มิฉะนั้นการวิเคราะห์เครือข่ายสังคมจะได้คำตอบที่ไม่สมบูรณ์

2. **ความหนาแน่นภายในเครือข่าย** ความหนาแน่นภายในเครือข่าย หมายถึง ระดับซึ่งสมาชิกหรือบุคคลในเครือข่ายมีความสัมพันธ์และแลกเปลี่ยนซึ่งกันและกัน ในเชิงของการติดต่อสื่อสารทั้งในด้านปริมาณและชนิดของข้อมูล ตัวอย่างเช่น การติดต่อสัมพันธ์กันในทุกรูปแบบไม่ว่าจะเป็นไปในการให้คำแนะนำ การชูชบนิเทศ ฯลฯ ระหว่างประชาชนที่อาศัยอยู่ในหมู่บ้านแห่งหนึ่ง ซึ่งทุกคนในหมู่บ้านรู้จักกันหมดไม่ว่าอะไรจะเกิดขึ้นในหมู่บ้านคนในหมู่บ้านจะพูดคุยทั่วถึงกันหมด ลักษณะหมู่บ้านดังกล่าว มักมีความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกันในเรื่องบรรทัดฐานและค่านิยมร่วมกัน

3. **ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่าย** ความเกี่ยวพันกันภายในเครือข่ายสังคมสามารถวัดได้จากความแนบแน่น ซึ่งหมายถึง สายสัมพันธ์ของบุคคลที่อาจเกิดขึ้นหรือได้เกิดขึ้นจริง และการ

เข้าถึง ซึ่งหมายถึง จำนวนของบุคคลภายในเครือข่ายโดยประมาณที่เชื่อมโยงบุคคลสองคนเข้าด้วยกันในระยะที่ใกล้ที่สุด

4. ตำแหน่งและสถานภาพของบุคคลในเครือข่าย ยิ่งบุคคลในเครือข่ายอยู่ใกล้บุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางมากเท่าใด บุคคลนั้นก็ยิ่งสามารถสื่อสารกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลางได้ดีมากเท่านั้น ตำแหน่งและสถานภาพของบุคคลจะแสดงให้เห็นถึงระดับและโอกาสของการติดต่อกับบุคคลที่เป็นจุดศูนย์กลาง

5. กลุ่มของความสัมพันธ์ของบุคคลในเครือข่าย กลุ่มเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย ซึ่งสมาชิกภายในกลุ่มมีความสัมพันธ์กันค่อนข้างสูง มีความใกล้ชิดกันเป็นพิเศษมากกว่าบุคคลที่เหลือในเครือข่าย กลุ่มจึงเป็นส่วนหนึ่งของเครือข่าย ซึ่งมีสัดส่วนของความสัมพันธ์ภายในสูงกว่าความสัมพันธ์ภายนอกกลุ่ม การคงอยู่ของบุคคลภายในกลุ่มแต่ละกลุ่ม ก่อให้เกิดอิทธิพลซึ่งกันและกันภายในกลุ่มอย่างแน่นแฟ้น

2.5.3 เครือข่ายการเรียนรู้

เอนก นากะบุตร (2533) ได้อธิบายว่า เครือข่ายการเรียนรู้ หมายถึง การเชื่อมโยงประสานสัมพันธ์แห่งความรู้ต่างๆเข้าด้วยกันเพื่อให้การแลกเปลี่ยนข่าวสารข้อมูลระหว่างกัน โดยมีบุคคลที่มีความถนัดในด้านต่างๆ ซึ่งสามารถถ่ายทอดความรู้ให้บุคคลอื่นๆได้ การตื่นตัวของชาวบ้านเพื่อการแสวงหาความรู้ ศึกษาดูงาน การตั้งกลุ่มอภิปราย กลุ่มกิจกรรมพัฒนาไปจนถึงการก่อรูปเป็นขบวนการเคลื่อนไหวของชาวบ้าน ปกป้องและต่อสู้ในเรื่องการรุกรานของนายทุนต่างชาติ ในเรื่องการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในปัจจุบันมีรูปแบบการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทซึ่งเป็นเครือข่ายในแนวนอนดังนี้

1. เกษตรกรมาพบกันเอง เป็นการเชื่อมความรู้ระหว่างพวกที่เป็นปัญญาชนด้วยกัน เช่น พระมาคุยกับพระ หมอยามาคุยกับหมอยา

2. การมีนักวิชาการ ไปคุยกับผู้นำชาวบ้าน แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา รวมทั้งบางเรื่องนำเอามาเป็นนโยบายกันแล้ว เช่น เรื่องป่าชุมชน เกษตร ผสมผสาน

3. การมีสถาบันภายนอกเข้ามาเสริม เช่น สถาบันวิจัยและพัฒนา สถาบันการศึกษา ทำการวิจัยเก็บข้อมูลรอบตัวของผู้นำที่มีลักษณะเป็นแม่ข่ายส่งเสริมความเป็นปัญญาชนของเขา และขยายการเรียนรู้ที่ทำให้เครือข่ายของเขาเข้มแข็งขึ้น และกระจายตัวได้ดีขึ้น โดยผ่านกลไกของเครือข่ายสายความเชื่อ สายเครือญาติ สายกิจกรรม สายปัญหาพร้อมและสายจัดตั้ง

4. กระบวนการเชื่อมผู้นำกับผู้นำเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดทางเลือกในการแก้ไขปัญหา และการพัฒนาขึ้นเช่น กรณีป่าชุมชนเป็นกลยุทธ์ของฝ่ายชาวบ้านเองที่เขาเกาะตัว ผู้นำองค์กร

พัฒนาเอกชนและรัฐ บางส่วนก็เข้าไปเสริมให้เกิดการเกาะตัวของแม่ข่าย ทำให้พลังของ ชาวบ้าน สูงขึ้นทั้งการเรียนรู้และการขยายผล

มนุษย์ไม่สามารถอยู่ลำพังได้ เพราะมนุษย์มีความต้องการในหลายๆ อย่าง การที่จะตอบสนองความต้องการได้ มนุษย์จึงสร้างความสัมพันธ์กับคนในสังคม ดังนั้นกระบวนการปฏิบัติสัมพันธ์ทางสังคมโดยทั่วๆ ไปแล้ว แท้จริงคือ “กระบวนการแลกเปลี่ยน” นั่นเอง

เอก นาคบุตร (อ้างแล้ว) กล่าวว่า กระบวนการเรียนรู้ในลักษณะต่างๆ ที่จะเรียนรู้ร่วมกัน เช่น กลุ่มแต่ละกลุ่มมาพบปะกัน แลกเปลี่ยนความคิดเห็น การที่นักวิชาการหรือนักพัฒนา ลงไปคุยกับชาวบ้านหรือผู้นำชาวบ้าน การพาชาวบ้านจากหมู่บ้านหนึ่งไปดูงานในอีกหมู่บ้านหนึ่ง และการเรียนรู้แบบที่สถาบันภายนอกเข้าไปเสริม โดยมีลักษณะการกระจายตัวของเครือข่ายการเรียนรู้ออกเป็น 5 สาย คือ สายความเชื่อ ซึ่งมาจากความเชื่อทางศาสนา พิธีกรรม การนับถือบารมีของพระ สายเครือญาติ โดยมีการเกาะตัวผ่านทางเครือญาติ สายกิจกรรม ซึ่งกลุ่มที่มีกิจกรรมเหมือนกัน เช่น กิจกรรมธนาคารข้าว กิจกรรมกลุ่มออมทรัพย์ สายปัญหาาร่วมกันหรืออุดมการณ์ ร่วมกันที่มีปัญหาาร่วมกันที่จะต้องเคลื่อนไหวในระดับต่างๆ เช่น เกี่ยวกับที่ดิน แหล่งน้ำ และสายจัดตั้งที่มีหลายฝ่ายทั้งหน่วยงานของรัฐและเอกชนเข้าไปจัดตั้งเป็นเครือข่ายขึ้น ดังนั้นรูปแบบของเครือข่ายการเรียนรู้จะเป็นลักษณะที่ไม่มีรูปแบบที่ตายตัว เนื่องจากชุมชนและท้องถิ่นต่างๆ มีความแตกต่างกัน ทำให้รูปแบบหนึ่งอาจเหมาะสมกับอีกแห่งหนึ่งแต่ไม่เหมาะสมกับอีกแห่งหนึ่ง

จากแนวคิดเรื่องเครือข่าย กล่าวโดยสรุปได้ว่าเป็นรูปแบบของความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล ครอบครัว เครือญาติ และบุคคลกับชุมชน โดยแลกเปลี่ยนและรวมกลุ่มเพื่อนำไปสู่ความร่วมมือ ดำเนินการร่วมกัน มีการถ่ายทอดความรู้ให้แก่กันและกัน

จากแนวคิดที่กล่าวมาสรุปได้ว่า ทรัพยากรป่าไม้ที่เสื่อมโทรมลงอย่างรวดเร็ว มีสาเหตุมาจากการกระทำของมนุษย์ เราจะต้องพิจารณาได้ตรงต่อเพื่อจะลดปัญหาหรือหาทางแก้ปัญหา ดังกล่าวโดยเร็ว เพราะมนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติและมียุทธิตุลาต่อระบบนิเวศน์ มนุษย์ต้องพึ่งพาอาศัยทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในการดำรงชีวิต เราจึงไม่สามารถแยกมนุษย์ออกมาจากระบบนิเวศน์ได้ ถ้าหากมีการจัดการที่เหมาะสมแล้วสามารถทำให้มนุษย์ สัตว์และพืช สามารถดำรงอยู่ภายใต้ระบบนิเวศน์เดียวกันได้อย่างสมดุล จึงจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องอาศัยการมีส่วนร่วม ความร่วมมือจากทุกคน การอนุรักษ์และจัดการทรัพยากรป่าไม้ เพราะนอกจากมนุษย์จะเป็นผู้ปฏิบัติเองแล้ว ยังจะต้องทำหน้าที่ในการควบคุม ดูแล รักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ โดยให้การผสมผสานระหว่างภูมิปัญญาท้องถิ่น ความเชื่อ วัฒนธรรม พิธีกรรมและการอนุรักษ์ในการผลิตและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้เพื่อพลิกฟื้นทรัพยากรป่าไม้ให้กลับคืนสู่สภาพปกติและใช้ประโยชน์ได้อย่างยั่งยืนต่อไป

2.6 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.6.1 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน

ประสิทธิ์ ลิปรีชา และคณะ (2541) ได้ศึกษาเกี่ยวกับทรัพยากรป่าไม้ภาคเหนือตอนบนของประเทศไทย เกี่ยวกับการอนุรักษ์ป่าของชุมชน พบว่า ในจังหวัดเชียงใหม่ ลำพูน น่าน แม่ฮ่องสอน ลำปาง เชียงราย และพะเยา ชาวบ้านได้ใช้วิธีการอนุรักษ์ป่า โดยแบ่งป่าออกเป็น ป่าอนุรักษ์ ซึ่งเป็นบ่อเกิดของต้นน้ำลำธาร ห้ามชาวบ้านบุกรุกทำลาย และตัดฟันต้นไม้ ป่าใช้สอย เป็นป่าซึ่งสามารถเก็บหาของป่า ตัดฟันไม้แห้งๆ ทำเชื้อเพลิงได้ ป่าดังกล่าวชาวบ้านมีกฎกติกาและยอมรับร่วมกัน นอกจากนี้ยังหามาตรการป้องกันมิให้คนชุมชนอื่นเข้ามาบุกรุกทำลายป่าในเขตป่าอนุรักษ์ ผลงานวิจัยแสดงให้เห็นว่าหลายหมู่บ้านในภาคเหนือ คนสามารถอยู่ร่วมกับป่า และสามารถปกป้องอนุรักษ์ป่าได้

ธัญญिता กาญจนพันธ์ (2534) ได้ศึกษาพบว่า มีชุมชนท้องถิ่นที่อนุรักษ์ป่ากระจัดกระจายในจังหวัดทุกจังหวัดในภาคเหนือตอนบน หรือ “ล้านนา” มีทั้งชุมชนตามที่ราบเชิงดอย ที่มีการทำนาเป็นหลัก และชุมชนบนดอย ซึ่งมีการทำไร่เป็นหลัก มีทั้งชุมชนใกล้ตัวเมืองและชุมชนที่อยู่ใกล้ตัวเมือง และการศึกษาเจาะลึกในชุมชน กรณีตัวอย่างพบว่า ชาวบ้านมีระบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ซึ่งพัฒนามานาน โดยประกาศจากการส่งเสริมของรัฐหลายชุมชน ยังรักษารูปแบบการจัดการตามประเพณีไว้ได้หลายชุมชนได้พัฒนา วิธีการใหม่ๆ ขึ้น เพื่อตอบสนองต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป โดยยังคงความต่อเนื่องกับรูปแบบทางวัฒนธรรมในอดีต

ไชยยง อุษนะภักย์ (2537) ได้ศึกษาการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบพื้นบ้าน เปรียบเทียบระหว่างชาวไทยภูเขากับชาวไทยพื้นราบ คือ หมู่ 11 บ้านลือสันตสุข ตำบลบ้านปวง กับหมู่ที่ 9 บ้านหนองหลัก ตำบลตะเคียนปม ถึงอำเภอทุ่งหัวช้าง จังหวัดลำพูน พบว่าพัฒนาการจัดการทรัพยากรป่าไม้แบบพื้นบ้าน มีจุดกำเนิดมาจากความเชื่อเกี่ยวกับวิญญาณ การเปลี่ยนแปลงการจัดการที่เด่นชัดปรากฏในช่วงหลัง พ.ศ.2515 โดยเป็นผลมาจากการประกาศเป็นเขตป่าสงวนแห่งชาติขุนแม่ลี รูปแบบการจัดการทรัพยากรป่าไม้ทั้งสองกลุ่มมีความคล้ายคลึงกัน อย่างไรก็ตามวิธีการจัดการทรัพยากรป่าไม้มีความแตกต่างกันอยู่บ้าง โดยที่วิธีการจัดการของชาวไทยพื้นราบเป็นผลจากบทบาทขององค์กรเอกชนพัฒนาชนบท ในขณะที่ปัจจัยภายในเช่น ความเข้มแข็งของวัฒนธรรม และความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน มีอิทธิพลต่อการจัดการของชาวไทยภูเขา การศึกษาความแตกต่างของปัจจัยที่มีผลต่อการจัดการทรัพยากรป่าไม้ระหว่างสองกลุ่มพบว่า ปัจจัยภายใน ได้แก่ ความเข้มแข็งของวัฒนธรรม ความเข้มแข็งขององค์กรชาวบ้าน วิธีการผลิต และลักษณะทางกายภาพ และปัจจัยภายนอก ได้แก่ อิทธิพลของความเป็นเมือง บทบาทขององค์กรเอกชนพัฒนาชนบท และการแย่งชิงทรัพยากรจากภายนอกมีความแตกต่างกัน ส่วนปัจจัยทางด้าน

ฐานะทางเศรษฐกิจ การเมืองและกระแสนุรักษ์สิ่งแวดล้อม และบทบาทของรัฐกับการจัดการทรัพยากรป่าไม้ ไม่มีความแตกต่างกันอย่างมีนัยสำคัญ

2.6.2 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน

ชูศักดิ์ วิทยากัด (2531) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง ความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนกับการใช้ทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมในบริเวณลุ่มแม่น้ำปิงตอนบน กรณีศึกษาอำเภอแม่แตง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่าประชาชนส่วนใหญ่กว่าร้อยละ 93.3 มีความคิดเห็นสนับสนุนกับแนวทางการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในลักษณะของป่าไม้ชุมชนหรือป่าไม้สังคม ทั้งนี้เพราะว่าประชากรต้องการมีส่วนร่วมในการใช้ประโยชน์และรักษาป่า ซึ่งมีอยู่ใกล้ชุมชนของตนเองมากกว่าที่จะเห็นคนอื่นมาลักลอบตัด หรือสัมปทานป่าไม้ โดยที่ประชาชนเองได้แต่เฝ้าดูเฉยๆ เพราะไม่มีสิทธิและอำนาจหน้าที่

สุรินทร์ สุริยวงศ์ (2536) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของชาวบ้านในการอนุรักษ์ป่าชุมชนบ้านทุ่งยางยาว อำเภอเมือง จังหวัดลำพูน พบว่า ชาวบ้านมีทัศนคติที่ดีต่อการอนุรักษ์ป่าชุมชน โดยเข้าใจว่าป่าชุมชนมีความสำคัญต่อการดำรงชีวิตประจำวัน เป็นศูนย์กลางของการผลิตที่มีชาวบ้านเป็นเจ้าของ เป็นผู้จัดการและมีประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม ส่วนใหญ่ไม่มีส่วนร่วมในกิจกรรมอนุรักษ์ป่าชุมชน หากแต่จะมอบให้เป็นหน้าที่ของคณะกรรมการหรือผู้นำหมู่บ้านในการพิจารณากิจกรรมต่างๆ แล้วนำมาแจ้งให้ที่ประชุมของ หมู่บ้านทราบ และให้คำรับรองมีการใช้ประโยชน์จากป่าชุมชนในระดับน้อย นอกจากเป็นการเก็บหาอาหารเพื่อการบริโภค และนำไปจำหน่ายเป็นรายได้เสริมเท่านั้น เนื่องจากมีจุดประสงค์ในด้านการรักษาป่าชุมชน เพื่อให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ของสภาพป่ามากกว่าจะคำนึงถึงการใช้ประโยชน์

ปิ่นแก้ว เหลืองอร่ามศรี (2532) ศึกษากลุ่มอนุรักษ์ที่บ้านดอนทราย อำเภอสันกำแพง จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า ชาวบ้านได้ใช้ประโยชน์จากป่าไม้อย่างมากตั้งแต่อดีต แต่ไม่มีการดูแลรักษาป่า เมื่อน้ำแห้งขอดลงติดต่อกันมานาน 10 ปี ชาวบ้านจึงเริ่มเชื่อว่า เกิดจากการตัดไม้ทำลายป่า จึงมีการอนุรักษ์ป่าเพื่อรักษาต้นน้ำของหมู่บ้านไว้

2.6.3 ผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับความสัมพันธ์ของเครือข่ายในการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ของชุมชน

กอบกาญจน์ พงษ์ชนะชัย (2538) ได้ศึกษาวิจัยเรื่องเครือข่ายการเรียนรู้และการจัดการของชุมชนเกี่ยวกับป่าชุมชน พบว่าบ้านห้วยม้าโก้ง มีลักษณะทางสังคม วัฒนธรรมคล้ายคลึงกับสังคมภาคเหนือทั่วไปคือ มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น มีเครือข่ายทางสังคมเป็นกลุ่มเครือญาติ

กลุ่มหัววัด กลุ่มเหมืองฝาย กลุ่มหมวดบ้าน กลุ่มการปกครอง กลุ่มทางสังคมเศรษฐกิจ ซึ่งมีการพึ่งพาอาศัยกันในกลุ่มต่างๆ สามารถที่จะแก้ปัญหาได้อย่างมีประสิทธิภาพเพราะมีการช่วยเหลือพึ่งพากันเมื่อเกิดภาวะการขาดน้ำ อันเนื่องมาจากป่าที่เป็นแหล่งน้ำถูกทำลาย ทำให้ชุมชนเกิดการเรียนรู้และมีการอนุรักษ์ป่า ความรู้ที่ได้แพร่กระจายไปในชุมชนโดยผ่านเครือข่ายทางสังคม กลุ่มต่างๆ ทำให้เกิดการยอมรับแนวคิด และได้มีการตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนเพื่อออกกฎระเบียบ และจัดการให้ป่าชุมชนคงอยู่ องค์กรชุมชนนี้ยังทำหน้าที่ถ่ายทอดความรู้ ความเชื่อในการอนุรักษ์ป่าทั้งทางตรงและทางอ้อมเช่น จัดพิธีกรรม บวงสรวงเจ้าป่า เป็นการถ่ายทอดความเชื่อว่ามีผีเป็นผู้ดูแลรักษา ใครทำลายจะได้รับความวิบัติต่างๆ องค์กรชาวบ้านในการดูแลป่ามิได้ดำเนินการเองใดๆ แต่มีการเชื่อมโยงกับภายนอก เช่น เจ้าหน้าที่ป่าไม้ในการลงโทษผู้ที่ไม่ยอมรับกฎระเบียบของชุมชน มีการติดต่อกับนักวิชาการในการเชื่อมโยงกับเครือข่ายป่าชุมชนอื่นๆ รวมถึงการมีเครือข่ายกับชุมชนข้างเคียงทำให้มีการร่วมมือกันดูแลป่า และทำให้ป่าเป็นป่าผืนเดียวกัน

สุธรรม ธรรมทัศนานนท์ (2542) ได้ศึกษาเกี่ยวกับเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ตำบลศิลาแลง อำเภอเมือง จังหวัดน่าน พบว่า

1. อุดมการณ์ในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน คือ การพึ่งพาอาศัยกันของคนในชุมชนในด้านต่างๆ โดยการรวมกลุ่มทำกิจกรรมร่วมกันในด้านป่าไม้ ซึ่งมีหลายชุมชนเกี่ยวข้อง จึงมีการรวมกลุ่มขึ้นในแต่ละชุมชนเพื่ออนุรักษ์ป่าไม้และมีการเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายช่วยเหลือกันไม่เฉพาะแต่กลุ่มอนุรักษ์ป่าไม้นั้นๆ แต่ยังรวมถึงองค์กร/กลุ่มอื่นๆ ด้วย

2. เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชนมีปฏิสัมพันธ์ วิถีปฏิบัติ และการแลกเปลี่ยนความรู้ระหว่างกันโดยผ่านกิจกรรมทางสังคม เช่น พิธีกรรม ประเพณี และการติดต่อสื่อสารในสถานการณ์ต่างๆ ที่ทำให้ความสัมพันธ์เป็นไปอย่างต่อเนื่อง

3. กลไก เงื่อนไข ที่ส่งเสริมความสัมพันธ์ทางสังคมขององค์กรป่าชุมชน ได้แก่ ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำ กลุ่ม/องค์กร เครือญาติ กลุ่มอาชีพ และความสัมพันธ์กับภายนอก เช่น หน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการแลกเปลี่ยนความรู้และเพิ่มศักยภาพในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้

สมเกียรติ ประเสริฐ (2542) ได้ศึกษาบทบาทองค์กรท้องถิ่นในการจัดการทรัพยากรท้องถิ่น การจัดการป่าชุมชนของประชาชนบ้านแม่อมลอง ตำบลบ่อสดี อำเภอฮอด จังหวัดเชียงใหม่ พบว่า

1. บทบาทในการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในรูปแบบป่าชุมชนนั้น ประชาชนในพื้นที่มีบทบาทสูงกว่ารัฐ

2. ความร่วมมือระหว่างประชาชนในพื้นที่กับหน่วยงานรัฐมีอยู่น้อยมาก
3. สิทธิของชุมชนเหนือการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในท้องถิ่นอยู่ในระดับที่สูงพอสมควร
4. รูปแบบของการจัดการทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ ได้อาศัยขนบธรรมเนียม ประเพณี และวัฒนธรรมดั้งเดิมของชุมชน มาเป็นเครื่องมือในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ในพื้นที่ โดยสะท้อนออกมาในรูปของภูมิปัญญาท้องถิ่น
5. ความสำเร็จขององค์กรท้องถิ่นในการอนุรักษ์ทรัพยากรป่าไม้ได้ทำให้เกิดการยอมรับจากประชาชนในพื้นที่ หน่วยงานรัฐ และหน่วยงานเอกชนอื่นๆ
6. ปัญหาและอุปสรรคต่อการดำเนินงานในการอนุรักษ์ทรัพยากรขององค์กรท้องถิ่น คือ
  - 6.1 การขาดความร่วมมือจากสมาชิก
  - 6.2 บุคลากรขององค์กรท้องถิ่นขาดความรู้ในการดำเนินการ
  - 6.3 การขาดการสนับสนุนจากหน่วยงานต่างๆ
  - 6.4 การขาดการวางแผนการปฏิบัติการที่ดี

อนุรักษ์ ปัญญาวัฒนธรรม (2540) ได้ศึกษาการถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอิทธิพลต่อการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ในภาคเหนือตอนบน โดยวิจัยในพื้นที่ภาคเหนือตอนบนเช่น จังหวัด เชียงราย เชียงใหม่ ลำพูน ลำปาง และสุโขทัย พบว่า ชุมชนที่ทำการผลิตวัตถุเลียนแบบของโบราณ ได้รับการถ่ายทอดมาในรูปแบบของการศึกษานอกระบบ โรงเรียนและการกลมกลืนทางสังคมมาเนิ่นนาน แต่อิทธิพลทางการค้าและโลกาภิวัตน์ได้เปลี่ยนวิถีชีวิตดังกล่าวเป็นการผลิตขนานใหญ่เพื่อป้อนตลาดต่างประเทศ จนเกิดผลกระทบอย่างรุนแรงต่อระบบนิเวศน์และยังพบว่า ความตระหนักในด้านการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติยังมีอยู่ในระดับต่ำ

จากการวิเคราะห์ผลการศึกษานักวิชาการและผู้ทำการศึกษาวิจัยหลายๆท่าน ดังที่ได้กล่าวมา แสดงให้เห็นถึงความสำคัญของประชาชนที่ช่วยอนุรักษ์และมีการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรป่าไม้ เนื่องจากป่าไม้เป็นแหล่งปัจจัย 4 ต่อการดำรงชีวิต ชุมชนจึงมีการอนุรักษ์โดยมีทั้งชุมชนขนาดเล็ก ชุมชนขนาดใหญ่ ชุมชนในที่ราบ ชุมชนในที่สูง ชุมชนคนไทย และชาติพันธุ์อื่นๆ ชาวบ้านเหล่านี้รวมตัวกันเป็นองค์กรประชาชนในการดูแลรักษาป่าที่เป็นป่าชุมชนของตนเองโดยชาวบ้านผู้ที่อาศัยอยู่ในเขตป่ามาแต่เดิม ตลอดเวลาได้มีกระบวนการเรียนรู้ในการใช้ชีวิตร่วมกับป่า มีการดูแลรักษาและการจัดการป่าโดยใช้วิถีประชา ภูมิปัญญา วัฒนธรรม ชุมชนเป็นเครื่องมือในการควบคุมคนในชุมชน เพื่อให้เกิดความสมดุลย์ในการใช้ทรัพยากรป่าไม้

อีกทั้งเชื่อมโยงเครือข่ายองค์กรต่างๆ ที่อยู่นอกพื้นที่เข้ามาประสานงานและร่วมมือเป็นภาคีแลกเปลี่ยน เรียนหนุนเสริมให้องค์กรเข้มแข็ง มีศักยภาพในการอนุรักษ์ป่าชุมชนให้ยั่งยืน

2.7 กรอบแนวคิดในการศึกษา

ผู้ศึกษาได้ประยุกต์แนวคิดและทฤษฎีที่เกี่ยวข้องมาพัฒนาเป็นกรอบแนวคิดในการศึกษาครั้งนี้ (แผนภูมิที่ 1)

มหาวิทยาลัยเชียงใหม่
Chiang Mai University

แผนภูมิที่ 1 กรอบแนวคิดในการศึกษาบริบทของชาวบ้านกลาง

